

y'd'kkghj % v..kk ÒkÁ | kBs

Ák- दत्ता; el .kkth cMj's

मराठी विभाग,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात शाहिरी वाङ्मयाला अनन्य साधारण स्थान आहे. संतांच्या आणि पंडीतांच्या काव्या पेक्षा अगदी वेगळ्या आणि स्वतंत्र वळणाची कविता म्हणजे शाहिरी कविता होय. मध्ययुगीन कालखंडात धर्म आणि अध्यात्माच्या कालचक्रात मराठी कविता गुरफटलेली होती. एवढेच नसून तत्कालीन समाज जीवनामध्ये धर्म आणि अध्यात्म यापलिकडे विश्वच नाही. ही भावना समाजामध्ये निर्माण झाली होती. अशा सामाजिक परिस्थितीमध्ये स्वतःकडे पाहण्याची एक दृष्टी दिली ते शाहिरी वाङ्मयानेच म्हणूनच शाहिरी वाङ्मयाला मराठी काव्याची प्रभात किंवा मराठ्यांची खरी गाणी म्हणून त्याचा गौरव केला जातो. संतांची किंवा पंतांची मराठी कविता भजन, कीर्तन, पुराणकथा वा प्रवचन यासारख्या उपक्रमातून उपयोजिली गेली. तर शाहिरी काव्य खास लोकरंजनाच्या ढोलकी, डफ, संबळ, तुणतुणे, पेंजण इत्यादींनी मिळून बनलेल्या फडाच्या माध्यमातून पुढे आले. लोकरंजन आणि लोकशिक्षण या दोनही उद्दिष्टांची उपासना या काव्यात एकत्रित झाली आहे.

शिवपूर्वकाळापासून ते विसाव्या शतकापर्यंत शाहिरी वाङ्मयाची परंपरा सांगता येत असली तरी (संत-पंत-तंत) तंत म्हणजेच शाहिर. तंत या परंपरेतील त्या शाहिरांपेक्षा अण्णाभाऊंची शाहिरी नव्या वळणाची होती. अण्णाभाऊंच्या शाहिरी वाङ्मयाची बैठक ही माणसाच्या सामाजिक स्तरावरील मूल्यात्मक विचारांशी बांधिलकी प्रस्थापित करणारी आहे. मानवी प्रतिष्ठेचा नवा विचार व त्या अनुषंगाने जीवनाला परिवर्तन सन्मुख बनविणारा विचार त्यातून प्रकट झाला आहे. अन्याय, जुलूम, उपासमारी, मानहानी आणि माणूस म्हणून अढेरलेले त्याचे मानवी हक्क मिळविण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन, समतेच्या व्यापक विचारातून आणि विश्वबंधूत्व या जाणिवेतून ती शब्दबद्ध झाली आहे.

समाज परिवर्तनासाठी व राजकीय क्रांतीशी तादात्म्य पावून समाजातले चैतन्य फुलविण्याचे कार्य शाहिरांने केले आहे. शृंगाराचे आकर्षण ठेऊन जनमानसातील विकारांना तेतवण्याचे कुशलकार्य तमासगीर करतो. असा परंपरागत समज होता. परंतु अण्णाभाऊंनी हा समजच बदलून टाकला. तमाशाची रंजनकला ही लोकशिक्षणाकडे वळविता येते, हे भान ठेवून त्यांनी नवे तमाशे लिहिले. परंपरागत नृत्यप्रधान शृंगार रसाला त्यांनी काटशाह दिला, आणि वर्गीय झगड्यांच्या सवाल जवाबात कामगार, शेतकरी, श्रमिकांचा क्रांतिदर्शी सोंगाड्या उभा केला. परंपरागत तमाशाची सुरावट घेऊन अण्णाभाऊंनी शाहिरीची नवी सजावट केली. पोवाडे, लावण्या, गीते, गण, वग इत्यादी रचनाबद्ध त्यांनी स्विकारले. परंतु त्यात नवा आशय भरला हा नवा आशय समकालीन होता. वास्तवाधिष्ठित होता. तसेच भविष्यदर्शी ही होता. म्हणूनच अण्णाभाऊंनी त्या परंपरागत कलेला नवी प्रतिष्ठा मिळवून दिली. लोकनाट्याचे प्रवर्तक म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो. तो त्यांच्या कर्तत्वामुळेच असे डॉ.माधव गादेकर म्हणतात ते अगदी खरे आहे.

शाहिरी कवितेत परंपरेनुसार गणामध्ये गणपती व सरस्वती या दैवतांची प्रार्थना असते. या गणाला अण्णाभाऊंनी नवे वळण दिले. एवढेच नसून त्यांनी दुसरा पद्धतीचा गण लिहिला. मायभूमिच्या रक्षणासाठी ज्या विरांनी महात्म्यांनी आणि क्रांतिकारकांनी आपले जीवन झिजविले. अशा क्रांतिकारकांच्या स्मृतीस हे नमन वाहिलेले आहे. म्हणून ते म्हणतात,

‘प्रथम मायभूच्या चरणा
छत्रपती शिवबा चरणा
स्मरणोनि गातो कवना’ ।।धु।।

या गणामध्ये त्यांनी परंपरेप्रमाणे पुराणातील देवदेवतांची प्रार्थना केलेली नाही. तर छत्रपती शिवाजी महाराज, लोकमान्य टिळक, क्रांतिकारक अशा सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या व्यक्तींची, सृजन, कलावंत, व रसिक यांना स्फूर्ती देण्यासाठी प्रार्थना केली आहे.

अण्णाभाऊंनी पंधरा पोवाडे लिहिले आहेत. परंतु आज सर्वच पोवाडे उपलब्ध होत नाहीत. तर उपलब्ध पोवाड्यापैकी नऊ पोवाडे वाचकांना वाचायला मिळतात.

1)	स्टॅलिनग्राडचा पावोडा	1942
2)	बंगालची हाक	1944
3)	बर्लिनचा पोवाडा	1946
4)	पंजाब दिल्लीचा दंगा	1947
5)	तेलंगणाचा संग्राम	1947
6)	महाराष्ट्राची परंपरा	1947
7)	अमळनेरचे अमर हुतात्मे	1947
8)	मुंबईचा गिरणी कामगार	1949
9)	काळ्या बाजाराचा पोवाडा	1949

अशी नऊ पोवाडे आज उपलब्ध आहेत. त्यांचा ‘स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा’ हा सात भागांचा आहे. पोवाड्याची रचना गाण्यासाठी केली जात असल्याने, या पोवाड्याला स्वतःची अशी एक चाल आहे. या पोवाड्यात स्टॅलिनग्राड या महत्त्वाच्या रशियन शहरावरील नाझीच्या आक्रमणाचे वर्णन अत्यंत सुंदर रितीने मांडलेले आहे. त्याप्रमाणेच ‘बंगालची हाक’ हा पोवाडा त्यांनी बंगालमधील भयानक दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिला. बंगालचा दुष्काळ इतका भीषण होता की, त्यात हजारो लोक भूकेने मरण पावले एवढेच नसून बायकांना भूकेसाठी व आपल्या मुलांना जगविण्यासाठी अक्षरशः शरीरविक्रय करावा लागला. भुकेचा प्रश्न अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्रीयन जनतेसमोर मांडला एवढेच नसून बंगालच्या लोकांना मदत द्या असे महाराष्ट्रीयन जनतेसमोर आवाहनही केले.

‘पंजाब दिल्लीचा दंगा’ या पोवाड्यात अण्णाभाऊंनी 1857 च्या उठावापासून 1942, 1946 आणि 1947 असे भारतीय मुक्तीलढ्याचे टप्पे चित्रित केलेले आहेत. या मुक्तीलढ्याला इंग्रजांनी जातीय रंग देऊन ते समाजातील संघर्षाला जे विकृत स्वरूप दिले त्यावर अण्णाभाऊंनी भाष्य केले तेव्हा त्यात ते म्हणतात,

‘पंजाब झाला बेभान । मृत्यूचे चाले थैमान ॥
 शिख हिंदू मुसलमान । सुडानं धुंद होऊन ॥
 वैन्याला पार विसरून । आपसात पाडितो खून ॥
 इंग्रज आग लावून । पाहतो मजा लावून ॥

इंग्रजांनी आपली सत्ता टिकविण्या मानवतेला तिलांजली देऊन जाती जातीत संघर्ष घडवला आणि बाजूला राहून पाहत राहिले. या पोवाड्यातून अण्णाभाऊंनी इंग्रजांची नीती कशी आहे ते सांगून भारतीय नागरीकांना कळकळीचे आवाहन केले.

शाहिरी परंपरेतील पोवाड्याचे स्वरूप हे नायकप्रधान व्यक्तीनिष्ठ असे आहे. याबरोबरच ते ऐतिहासिक पुरुषांवर आहेत. त्यातही व्यक्तिप्रधानता अधिक दिसते. परंतु अण्णाभाऊंचे पोवाडे हे समाजनिष्ठ, प्रदेशनिष्ठ अशी आहेत. समस्त समाजाच्या संघर्षाचे चित्रण त्यांनी चित्रित केले आहे.

बहुजन समाज पुरुषांवर येणारे संकट हाच या शाहिरांचा काळजीचा विषय आहे. या समाज पुरुषांनी धारण केलेले उग्रस्वरूप दीर्घ लढ्याचा केलेला स्विकार, शत्रुने केलेले समाजाचे शोषण व फसवणूक, त्याने केलेला सामाजिक अन्यायाविरुद्ध अण्णाभाऊंच्या प्रतिभेने विचारपूर्वक, विविध प्र” नांभोवती सर्वांगाने समाजलढा उभा केला हाच अण्णाभाऊंच्या पोवाड्याचा विषय आहे.

अण्णाभाऊंनी पोवाडा या लोकगीत प्रकाराबरोबर लावणी, गण, गीते, कटाव, छक्कड इत्यादी लोकगीत प्रकारात लेखन केलेले आहे. अण्णाभाऊंनी लिहिलेल्या लावण्या ह्य पारंपरिक लावण्यापेक्षा निराळ्या आहेत. अण्णाभाऊंच्या लावण्यात शेतकरी, कष्टकरी, कामगार यांच्या जीवनातील जीवन जाणवा व्यक्त केलेल्या आहेत. त्याची ‘मुंबईची लावणी’ या लावणीचा विषयाच्या अनुषंगाने विचार केला तर ही लावणी श्रीमंत आणि गरिब यांच्या विषमतेचे दर्शन घडविते. ती अशी

मुंबईत उंचावरी । मलबार हिल इंद्रपुरी ।
 कुबेराची वस्ती तिथे सुख भोगती ॥
 परळात राहणारे । रात्रंदिन राबणारे ।
 मिळेल ते खाऊन घाम गाळती ॥

या लावणीतून ‘इंद्र’ आणि ‘कुबेर’ या व्यक्तिप्रतिमा पौराणिक असल्या तरी वर्तमान समाज वास्तवातील सामाजिक-आर्थिक विषमतेचे दर्शन दाखवितांना एक वर्गाला लाभलेली श्रीमंती, ऐश्वर्य आणि सुखाची साधने तर दुसऱ्या वर्गाला घाम गाळल्याशिवाय रात्रंदिवस राबराब राबल्याशिवाय खायायला मिळत नाही. भयावह आर्थिक विषमतेचे दर्शन आजही समाज जीवनात वेगवेगळ्या रूपात दिसते.

याप्रमाणेच ‘माझी मैना गावावर राहिली’ ही लावणी तर अण्णाभाऊ साठे यांच्या प्रतिभेची सर्वोच्च निर्मिती आहे. असे डॉ.सदा कऱ्हाडे म्हणतात. अण्णाभाऊंनी पारंपरिक ‘लावणी’ या रचनाबंधात नवा आशय भरला. याप्रमाणेच ‘लवादाचा ऐका परकार’ ही सुद्धा अशीच समाजनिष्ठ लावणी अशाप्रकारच्या इतर सर्व लावण्यांमधून अण्णाभाऊंनी समाजातील वास्तवतेचे चित्रण केले आहे.

ज्याप्रमाणे पोवाडा व लावणीमध्ये नाविन्यपूर्ण आशय मांडला त्याप्रमाणेच कटाव, गीत, छक्कड हे देखील लिहिलेली आहेत. यामध्येसुध्दा नवीन आशय व विषय मांडला आहे.

‘एकजुटीचा नेता झाला कामगार तैयार’

बदलाया रे दुनिया सारी दुमदुमली ललकार ।

यासारखे स्फुर्तीगीत किंवा ‘महाराष्ट्र देश आमुचा’ हे गौरवगीत ‘जग बदल घालून घाव-मज सांगून गेले भीमराव’ असे कितीतरी गीत अण्णाभाऊंनी लिहिले आहेत. अशा गीतातून तत्कालीन, महाराष्ट्रातील समाजाला जागृत करणे त्यांना प्रेरणा देणे, प्रबोधन करणे हे अण्णाभाऊंचे लेखनाचे उद्दिष्ट्ये होते. प्राचीन मराठी शाहिरीतील काव्याला नवे वळण देऊन बहुजन शोषित, उपेक्षित वर्गाचा लढा पुकारला. ते स्वतः म्हणतात “जो कलावंत जनतेची कदर करतो, त्याचीच कदर जनता करते.” त्यांनी जे अनुभवले ते मांडले.

अण्णा भाऊ साठे यांनी 1940 पासून शाहिरी रचण्यास प्रारंभ केला. यांची शाहिरी ही लोकशिक्षणाचा वसा घेऊन अवतीर्ण झालेली आहे. मनोरंजनातून लोकजागृती, प्रबोधन हाच शाहिरी रचनेचा उद्देश असला तरी अण्णांनी मात्र राजकीय व सामाजिक समाज जीवनातील परिवर्तनाचा नवा विचार आपल्या शाहिरी लेखनातून मांडलेला आहे. अण्णा भाऊंची शाहिरी रूढी, परंपरा, दैववाद, अंधश्रद्धा, जात, धर्म, कर्मकांड, अन्याय, शोषण यांच्यावर घाव घालणारी होती. म्हणून असे म्हणता येते की, अण्णा भाऊ लोकशाहीर तर होतेच त्याचबरोबर समाजप्रबोधकही होते असे म्हणावे लागेल.

। n0xk %

- 1) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, पांजणकर प्र.पा.
- 2) भारतीय साहित्याचे निर्माते : अण्णा भाऊ साठे – डॉ.बजरंग कोरडे, साहित्य अकादमी प्रकाशन, नवी दिल्ली.
- 3) शाहीर अण्णा भाऊ साठे, संपादक प्रा.नागोराव कुंभार, शिवनगर, लातूर.
- 4) अण्णा भाऊ साठे व्यक्तित्व आणि कृतित्व, डॉ.सदा कऱ्हाडे, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 5) अण्णा भाऊ साठे यांची चळवळ आणि मानवी हक्क, कलाले आर.एस., सोनरी प्रकाशन, नांदेड